

Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1580–1630 között

Programtanulmány egy tervezett monográfiához

BARTÓK István

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, tudományos tanácsadó
ORCID 0000-0001-6206-8068

Literary thinking in Hungary between 1580 and 1630 **Program study for a planned monograph**

Abstract | The study outlines the plan of a monograph which aims to analyze the period between 1580 and 1630 from a critical historical point of view. The two main groups of sources are the praeceptum literature, i.e. the systematic summary of requirements, and the authors' scattered comments on the self-reflectivity of literature. The former consist mainly of grammatical, poetic, rhetorical, and logical manuals. The latter can mostly be found in recommendations and prefaces. The attached bibliography lists the most important sources to be considered. As similar overviews of the previous period (1530–1580) and the following period (1630–1700) have already been done, the full history of 16th- and 17th-century literary thinking in Hungary in European contexts can only be outlined by also having knowledge of this intervening interval.

Keywords | literary thinking; praeceptum literature; scattered comments; 16th and 17th centuries; grammatical manuals

Jelen tanulmányban egy kritikátörténeti korszakmonográfia tervét szándékozom felvázolni. A kötetet, amelynek megírását szeretném legalábbis elkezdni, kapcsolódó kutatásaim folytatásának számom. Ami az előzményeket illeti: a Tarnai Andor által kezdeményezett, a hazai irodalmi gondolkodás forrásait feltáró, sok évtizedes, sokak által végzett munkából három kötetet vettem ki részemet. Először elkészítettem az 1630–1700 közötti korszak feldolgozását az adott szempont szerint.¹ Az 1530–1580 közötti periódusnak kétszer is nekivágtam. A korszak egyik meghatározó személyiségének, Sylvester Jánosnak a munkásságával kezdtem. Mind az életmű alapos átgondolása, mind a humanizmus nyelv- és irodalomszemléletének tanulmányozása végül személyi monográfiává nőtte ki magát, ami az *Irodalomtudomány és kritika* társsorozatában, a *Klasszikusokban* jelent meg.² Másodsorra igyekeztem ugyanezen időszakról összegző áttekintést készíteni. A kötet lektorált anyaga jelen kézirat lezárásakor kiadói szerkesztésre és megjelenésre vár.³

A következőkben a két említett korszak közti intervallum vizsgálatának forrásaira és módszerére szeretnék röviden utalni, továbbá néhány példával érzékeltetni a tervezett kutatás jellegét. Az 1580–1630 közötti időszak bemutatását korábbi tapasztalataimat hasznosítva tartom célszerűnek elvégezni, látva eddigi eredményeim kedvező fogadtatását. Munkámat segítheti, hogy az elmúlt évtizedek során némiképp tájékozódtam az előző és a következő korszak irodalmi gondolkodásának dokumentumairól, így az előzmények és a folytatás valamelyes ismeretében a köztes periódusban könnyebben felfedezhetők a témához kapcsolódó mozzanatok. Például egyes megállapításokban felismerhető a latin elméleti irodalom tételeinek anyanyelvű megfogalmazása. Egy-egy köznapiak tűnő szó bizonyos szövegösszefüggésben retorikai szakkifejezés lehet az alakuló magyar terminológia részeként.

1. Források és módszerek

Célom továbbra is az, hogy egy kötetben láthassuk együtt a szóban forgó korszak kritikátörténeti szempontból legfontosabb forrásait. Két fő csoport a praeceptum-irodalom, azaz a követelmények rendszerező összefoglalása, továbbá a szerzőknek az irodalom önszemléletéről árulkodó elszórt megjegyzései.

Az önálló kézikönyvek legnagyobbbrészt oktatási céllal készültek, a világi vagy egyházi szövegek létrehozásának szabályait rögzítették. Vizsgálandók a külföldi kiadványok hazai kiadásai vagy ismeretükre utaló nyomok. Ebben sokat segíthetnek a könyvtári katalógusok, könyvjegyzékek. Ennél is fontosabbak a magyar szerzők által szerkesztett,

1 BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnak és írhatnak”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, *Irodalomtudomány és kritika* (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998).

2 BARTÓK István, „Nem egyéb, hanem magyar poézis”: *Sylvester János nyelv-és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben*, *Irodalomtudomány és kritika: Klasszikusok* (Budapest: Universitas Kiadó, 2007).

3 BARTÓK István, „Tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1530–1580 között*, kézirat, 2022.

idegenben vagy itthon megjelent kompendiumok. A későbbi korszakokhoz képest kevesebb ilyenről tudunk. Annál is inkább oda kell figyelnünk azokra a megjegyzésekre, amelyekből az egyes szerzők szövegalkotásról vallott nézeteire következtethetünk. Leginkább a különböző kötetek ajánlásaiban, előszavaiban bukkanhatunk ilyenekre, de a további források hasonló szempontú kiaknázása is szolgálhat értékes adalékokkal. Sok esetben magukból a szövegekből derül ki alkotóik elméleti felkészültsége.

Az egyes tételeknél minimális program az említés. Ha van, a kapcsolódó, sokszor elfelejtett szakirodalom felidézése is jól jöhet, szükség esetén pontosítva, kiegészítve, netalán cáfolva. Sok esetben azonban (hazai) irodalom híján alap kutatásokra lehet szükség. Akadnak ugyanis olyan, Európa-szerte sokszor kiadott, az adott szakterület alakulását döntően befolyásoló szerzők és művek, akikkel és amikkel a hazai szakirodalom nem foglalkozott. Magyar szerzők fontos munkáira sem mindig terjedt ki a kutatás figyelme. Ezekben az esetekben szükséges a hiányosságokat pótolni. Természetesen egyetlen kötetben nincs mód minden adalék részletes bemutatására, irodalomtörténeti helyének és jelentőségének meghatározására. Ahol ez a szakirodalomban már megtörtént, ott erre nincs is szükség, elegendő röviden ismertetni a kapcsolódó eredményeket.

Célszerű kiindulásul szolgálhat a trivium szakterületeihez tartozó források figyelembevétel. Az anyag áttekintésére és rendszerezésére megfelelő vezérfonalnak tűnik a grammatikai-poétikai, retorikai és logikai diszciplínák alapján történő felosztás. A három szakterület szorosan kapcsolódik egymáshoz.

A grammatika tárgykörébe tartozó munkák nemcsak a szorosabb értelemben vett nyelvtani kérdéseket tárgyalják, hanem sokat elárulnak a korszak nyelv-, sőt irodalomszemléletéről is. Az elméleti kézikönyvekből ugyanis kitűnik, hogy a grammatika, a poétika és a retorika sok esetben elválaszthatatlanul egymásra épül. Az egymáshoz kapcsolódó szakterületeken egyazon egységes szemlélet különböző aspektusai jelentek meg. Akár a szövegek létrehozásához fogalmaztak meg szabályokat, akár a művek magyarázásához kerestek biztos fogódzókat, erre leginkább a nyelvi jelenségek egzakt megragadása bizonyult alkalmasnak. A nyelv szerkezete lehetővé teszi a betűk, a szótagok, a szavak és a mondatok szintjén észlelhető jelenségek leírását. Mindez hosszú évszázadokon keresztül a grammatikusok feladata volt, mint ahogyan sokáig a költők magyarázata is. Így a grammatikai kézikönyvek korántsem csak a nyelvtudomány-történet számára lehetnek érdekesek. Tartalmazzák azokat a kategóriákat, amelyeket hagyományosan leginkább a retorikához kapcsolunk. Ezek a magyarországi irodalmi gondolkodás történetében először grammatikai kézikönyvekben jelentek meg.

Attól függően, hogy milyen okból és milyen céllal kerül sor a különféle nyelvi megoldások azonosítására, értelmezésére és rendszerezésére, ugyanazok a kategóriák egyaránt alkalmazhatók a grammatikában, a poétikában és a retorikában, esetenként az adott diszciplína különös jellemzőinek megfelelően módosítva. Logikai szerkezetük önmagukban vagy helyük a tágabb összefüggésekben a dialektika alapján is meghatározható. Ezt a komplexitást feltétlenül figyelembe kell vennie a modern kutatásnak is. A kritikátörténet egyik érintett szakterületen sem tekinthet el a követelményrendszer teoretikus megfogalmazásaitól. A kortársak által rögzített sajátos elvárásokat pedig kár volna kihagyni a régi szövegek vizsgálatának szempontjai közül.

Az előzetes tájékozódás alapján 1580 és 1630 között száznál több olyan tétel veendő figyelembe, amelyek értékes szempontokat kínálhatnak a kutatáshoz. A tervezett munka első fázisában a grammatikai irodalom szolgálhat hasznos adalékokkal.

2.1. Grammatika-poétika

A korszak kritikátörténeti szempontból értékelhetőnek tűnő termésének döntő többségét, mintegy kétharmadát a grammatikai kézikönyvek alkotják. Két fő csoportjuk a nyelvtanok és a szótárféleségek.

A régiség hazai grammatikai irodalma jelentős részben a klasszikus stúdiumokat szolgálja, különös tekintettel a szent nyelvekre. Az idetartozó kézikönyvek még ha nem is fűződnek mindig a legszorosabb szálakkal a hazai irodalmi gondolkodáshoz, jellemző dokumentumai a nyelvi művelődésnek. Elárulják, hogyan kapcsolódtunk az európai tendenciákhoz, igazolják a korszak meghatározó áramlatainak jelenlétét a hazai kiadású kézikönyvekben.

Külföldi szerzők latin grammatikái közül Culmann, Melanchthon és Ramus munkái mellett kevésbe „bestseller” művek is olvashatók itthoni edíciókban. A magyar szerkesztésű latin nyelvtanok sorában a Molnár Gergely neve alatt közzétett összefoglalók újabb és újabb redakciói vezetnek. Károlyi Péter görög nyelvtana háromszor is megjelent. Valentin Wagner hasonló munkájának példányáról az adott korszakból csak a híre maradt fenn.

A klasszikus nyelvek grammatikáiban felfedezhetők a népnyelvek felértékelésének elemei, amennyiben megjelennek az anyanyelvű kiegészítések. Különösen értékesek a nemzeti nyelvek szabályainak rendszerezésére irányuló törekvések. A vizsgálandó korszakban jelent meg a Magyar Királyság területén, a mai Szlovákiában született Laurentius Benedictus (Vavrinec Benedikt z Nedožier) cseh grammatikája. A szakirodalom a legnagyobb figyelmet – érthető módon – Szenci Molnár Albert magyar nyelvtanának szentelte.

A népnyelvek használatát illetően a szótárak, szótártörödékek, szójegyzék is tartalmaznak kritikátörténeti érdekű adalékokat. Folytatódik a korábbi korszakokban elindult tendencia: értékes példák szemléltetik a magyar elméleti (logikai, grammatikai, retorikai) szaknyelv alakulását. A magyar szakkifejezések megalkotása a terminológia létrejötté mellett sokszor elvi, szemléleti megfontolásokról is árulkodik.

A külföldön kiadott, magyart is tartalmazó többnyelvű szótárak közül a tíz- és tizenegynyelvű Calepinus a listavezető, 11 kiadással, de más, magyarral kiegészített többnyelvű szótárak és egyéb összeállítások is szerepelnek a kínálatban. A növénytani szaknyelv történetének becses emléke Carolus Clusius latin–magyar névjegyzéke és Beythe András latin–magyar megfeleléseket tartalmazó *Füveskönyve*.

Sziksza Fabricius Balázs *Nomenclaturája* az előző korszakban terjedő kéziratossá váló diadalútját nyomtatásban: 1630-ig 11 alkalommal látott napvilágot. A legismertebb Szenci Molnár Albert szótára, három megjelenéssel.

Jelentőségéről, helyéről a korszak lexikográfiai irodalmában Imre Mihály kutatásai nyomán tudhatunk meg a legtöbbet.⁴

Figyelemmel kell lennünk a nyelvekhez, nyelvtanuláshoz, nyelvgyakorláshoz és nyelvhasználathoz kapcsolódó egyéb kiadványokra is, köztük más összefüggésben bőven tárgyalt szerzőkére. Újfalvi Imre tantervi utasítása az elemi oktatás módszertani kérdéseit tárgyalja. Heyden Sebaldnak az iskolás gyerekek szókincséhez alkalmazkodó, eredetileg latin–német *Puerilium colloquiorum formulae*-jét először Sylvester János egészítette ki a lengyel mellett magyar értelmezésekkel, és latin–magyar változatban 1591-ben Debrecenben is megjelent. Pécseli Király Imre retorikája mellett kevesebb figyelem irányult *Abecedárium*ára, amelyben párhuzamos latin–magyar egyházi szövegek segítettek a nyelvtanulást. Magasabb szinten az ugyancsak retorikai munkásságukkal kapcsolatban említendő Georg Henisch és Nicodemus Frischlin nevéhez is fűződnek a latin és a görög nyelv oktatását érintő módszertani fejtegetések. Baranyai Decsi János görög–latin–magyar szólásgyűjteménye az erasmusi „copia verborum” jegyében a magyar megfelelőeknek köszönhetően a választékos anyanyelvű kifejezés-mód elsajátításához is hozzájárult.

Fentebb említettem a grammatikai kézikönyvek verstani, poétikai, műfaji vonatkozásait. A jezsuita oktatásban századokon keresztül használták Emmanuel Alvarus grammatikai kompendiumát. A vizsgálandó korszakból ismert egy lőcsei kiadvány, amelyben az Alvarustól átvett prozódiai szabályokat Jakob Preiel összeállításával egészítették ki. Kórodi Bedő Dániel Heidelbergben adta ki prozódiaját.

A praeceptum-irodalomban rögzített tudnivalók mellett tekintettel kell lennünk a szerzők, fordítók költészethez kapcsolódó megjegyzéseire is. Ebből a szempontból is érdemes megvizsgálni az énekeskönyvek, zoltárparafrázisos kísérőszövegeit.

A költészetre vonatkozó megállapításokat illetően ismertek árnyaltabb, az iskolai poétikák szintjét meghaladó, a mai értelemben vett irodalomelmélethez közelebb álló fejtegetések. Ilyenek például Rimay János egyes megnyilatkozásai, amelyeket kellő figyelemben részesített a kutatás, kitekintéssel tágabb összefüggéseikre.⁵

Mindezek alapján nemcsak a nyelvtudomány és az oktatás történetére (is) tartozó ismeretek, hanem a nyelvhasználatról, a magyar nyelvű írásbeliségről, az anyanyelvű irodalomról vallott nézetek is kibontakozhatnak.

4 IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben, *Humanizmus és reformáció* 31 (Budapest: Balassi Kiadó, 2009).

5 BENE Sándor, „Rimay vindicatus (Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről)”. In *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 139–188 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012).

2.2. Retorika

A retorikai irodalom áttekintését megkönnyíti Kecskeméti Gábor monográfiája,⁶ amelyben a kapcsolódó anyag jó részét bemutatja és értékeli, köztük az említett Henisch és Frischlin munkásságát. Részletesen ismerteti Pécseli Király Imre retorikáját. Így az önálló kézikönyvek mellett a retorikai tárgyú disputációk, az auktorkiadások, az oktatási gyakorlat és számos elméleti kérdés tekintetében elegendő az ott előadottakat összefoglalni.

Retorikai szempontból is figyelemreméltó Fegyverneki Izsák *Enchiridionja*, amelynek 1586 és 1628 között külföldön 11 kiadásáról tudnak a bibliográfiák. A bibliai nevek és fogalmak rendszerezése és magyarázata bőséges példaanyaggal szolgál, egyzersmind elősegíti a mondandó szabatos előadását és tartalmi pontosságát.

Az egyházi retorikát érintő hazai szerkesztésű vagy kiadású kompendiumról 1580 és 1630 között nincs tudomásunk. Akárcsak az előző korszakokban, legnagyobbbrészt a kapcsolódó szövegekből lehetne rekonstruálni a prédikáció vagy az imádság retorikájára vonatkozó ismeretek alkalmazását. Jó esetben találhatóak a szövegalkotásra vagy annak tágabb összefüggéseire vonatkozó megjegyzések, mint a későbbiekben példaként idézendő Margitai Péternél. Idő és türelem kérdése, hogy a korszak irodalmát át tanulmányozva milyen hasonló megfontolásokra lehet következtetni.

2.3. Logika

A logikát érintő források az előző korszakhoz képest megszorodtak. Többségüket a kapcsolódó tárgyú, külföldön kiadott magyar vonatkozású disputációk teszik ki, az RMK III. szerint 14 tétel. Úgy tűnik, meglehetősen esetleges, hogy mi maradt az utókorra.

A módszeres összefoglalók részben kapcsolhatók a Kecskeméti Gábor említett monográfiájában retorikai összefüggésekben tárgyalt szerzőkhöz és művekhez, mint például Henisch vagy Bartholinus munkássága.

Más logikai vonatkozású munkák is idetartoznak, például Csanaki Máté Keckermannra támaszkodó vitairata, amiről Restás Attila írt tanulmányában.⁷ A trivium területei közül a régiségben a hazai vonatkozású logikai irodalom a legkevésbe ismert. Feltárása, értékelése még igen sok feladatot tartogat.

6 KECSKEMÉTI GÁBOR, „A böcsületre kihaladott mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Universitas Kiadó, 2007).

7 RESTÁS ATTILA, „Csanaki Máté Martini-ellenes vitairata Keckermann védelmében (1625)”, in *Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. KASZA PÉTER, KISS FARKAS GÁBOR és MOLNÁR DÁVID, *Convivia neolatina Hungarica* 2, 191–197 (Szeged: Lazi Könyvkiadó Kft., 2017).

3. Példák

Ízelítőül az elvégzendő feladatokból konkrét példákkal szemléltetem, milyen kritika-történeti szempontú megfigyelésekre nyílik lehetőség a korszak irodalmában. Margitai Péter *Miatyánk-magyarázata*⁸ sokat elárul a szerzőnek mind az imádság, mind a prédikáció megszerkesztésére vonatkozó ismereteiről, az egyházi retorika szabályainak tudatos alkalmazásáról. Rendszeresen előfordulnak az ars orandi és az ars concionandi európai irodalmából jól ismert megállapítások, fogalmak, terminusok.

Tekintettel kell lennünk az előzményre is. A vizsgált periódus elején, 1581-ben jelent meg Laskai Csókás Péter latin nyelvű *Miatyánk-magyarázata*,⁹ számos kritikátörténeti vonatkozással. Bizonyosra vehetjük, hogy a közel ezer lapnyi munka nem egy év alatt készült el, így tárgyalása az előző korszakhoz tartozik. Ehhez képest Margitai fejtegetései szerényebb adalékokkal szolgálnak az irodalmi gondolkodás történetéhez, de ezért bőségesen kárpótol, hogy magyarul olvashatók.

A munka tizenhárom prédikációból áll, amelyek az előjáró beszéd szerint el is hangzottak Debrecenben. A nyomtatott kiadás „sarkantyú gyanánt” hivatott a híveket „az könyörgésben való buzgóságra” sarkallni. Az első és a második prédikáció az imádság általános tudnivalóinak áttekintése. A harmadik tárgyalja a felvett ige első részét (Mt 6, 1–8, *Summája* szerint: „Kommendálja mi nekünk Christus Urunk az Könyörgést”), a továbbiak a folytatást (Mt 6, 9–13: „Christus Urunk bizonyos formát szab előnkben”).

A kötetben tipográfiaailag jól elkülönítve, belső címként kapnak hangsúlyt a homiletikákban rögzített szerkezeti egységek elnevezései. Ilyen „a fel vött igék *Summája*”, az ige *Részei*. A magyarázat elemei gondosan számozott „kérdések”, „dolgok” vagy „nevezetes okok” sorozatában követik egymást. A magyarázatokat a *Tanuság* követi, „tanulmányuk meg innét”, „jegyezzük meg innét”, „vegyük eszünkbe innét” és hasonló fordulatokkal bevezetve. Több helyen megjelennek az előadottak „szép kiváltképpen való hasznai” is. Mint látni fogjuk, a vitatott tételekkel szembeállítható *Ellen-vetésekre* is sor kerül.

Az első prédikációban az első felmerülő kérdés („Micsoda és hányféle az könyörgés”) részletezésében a hetedik pontban kerül sor a könyörgés négy fajtájának ismertetésére Pál apostol nyomán. Következetes a latin terminológia és a magyar szakkifejezések megfeleltetése:

Precatio, azaz könyörgés – lelki vagy testi javakat kérünk

Deprecatio, azaz kérés – lelki vagy testi gonoszok eltávolztatását kérjük

Postulatio, azaz imádkozás – egyebekért imádkozunk

Gratiarum actio, azaz hálaadás – hálát adunk a kapott jókért és az eltávolztatott gonoszokért.

8 MARGITAI Péter, *Az mindennapi könyörgő imádságnak magyarázattya* [...] (Debrecen: Lipsiai Rheda Pál, 1616), RMNY 1108.

9 LASKAI CSÓKÁS Péter, *Speculum exilii et indigentiae nostrae* [...] (Coronae: [Nyrő], 1581), RMNY 483.

Majd „ezeket hátrahagyván” a szerző más felosztás szerint kétféle könyörgésről szól. Az egyik a „kiváltképpen való”, azaz egyéni, magányos imádság, hangosan vagy magunkban elmondva. Figyelemreméltó, hogy megjelenik az augustinusi „oratio interior”, azaz a szavak nélküli imádság, amihez „sem az sokaság, sem üdő, sem óra, sőt még az nyelv sem mindenkor kívántatik”. A másik a „közönséges” imádság, ami „sokaságtul, bizonyos helyen és időben, szájjal és nyelvvel szokott végben vitetni”.

A második és a harmadik kérdésre a második prédikációban kapunk választ. A harmadik kérdésre („Mi módon kelljen könyörögnünk, hogy Istentől meghallgattassunk”) adott egyik válasz jellemző példája a protestáns felfogásnak, ahogyan az imádsággal kapcsolatban Margitai a szentek tiszteletét helyteleníti:

Ne csudáld tehát, atyámfia, hogy ha mostan nem minden könyörgőknek léssen kedves válaszok Istentől. Mert sokan könyörögnek, de nem Istennek, hanem avagy az Angyaloknak, avagy megholt Szenteknek. Mint az pápisták cselekesznek, akik az megholt Szentek közt ugyan el osztották az tisztet, és kiket egy-féle nyavalyájokban, kit penig más-féle nyavalyájokban hínak segítségül.¹⁰

A harmadik prédikációban sikerül feloldani a Krisztus által előírt kötött forma és a szabadon szerkesztett imádság látszólagos ellenmondását:

Szabad-é más formán könyörögnünk? Erre azt feleljük, hogy szabad. [...] Mert ebben az könyörgésnek formájában Idvezítőnk inkább mint csak közönséges dolgokat foglalt be. Vadnak pedig kiváltképpen való szükségleteink is, az mellyek felől Istenünket könyörögsünk által szükség meg találunk.¹¹

A kapcsolódó *Tanuságban* Margitai megerősíti:

Sőt szabad az Keresztyén embernek az naponként való könyörgésnek minden czikkeiből kiváltképp való könyörgést formálni, amint az üdő és az alkalmatosság kívánja.¹²

Ez a megállapítás implicit formában alátámasztja akár a retorikai eszköztár alkalmazását is. Hiszen „az üdő és az alkalmatosság” a retorikai invenció legfontosabb locusai, amelyek segítségével az előadandók körülményei megragadhatók.

Mindazonáltal ezután következik a kötet nagyobb része, az „előnkbe szabott forma” részletes tárgyalása. Margitai célja ugyanis – a kritikátörténet nagy veszteségére – nem az imádság retorikus megformálásának megtanítása, hanem a hívek lelki épülése, hitbéli erősödése. A negyedik prédikációból azért kiderül az Úr imádságának felépítése, mégpedig retorikai fogalmakkal meghatározva:

10 MARGITAI, *Az mindennapi...*, B3r.

11 Uo., B6v.

12 Uo., B8r.

Az első részében be foglaltatik az *Exordium*, az az kezdeti az könyörgésnek [...] az második részében hat kérések vannak [...] az harmadik részében be foglaltatik az *Conclusio*, mellyel be summályuk az kéréseket.¹³

A katolikus és az evangélikus hagyománnyal ellentétben, amelyek hét kérésre osztják a *Miatyánkot*, a református Margitainál természetesen a Kálvinra visszavezethető hat kérés jelenik meg.

A kilencedik prédikációban, a negyedik kérés magyarázata során újabb retorikai fogalom alkalmazására ismerhetünk. A „kenyér” szó tartalmának értelmezésében a szünekdochikus jelentés is előkerül, bár a görög eredetű terminus megnevezése nélkül:

Itt penig az kenyérnek nevezetivel mindeneket be foglalunk, valaminemü eszközök a mi táplálásunkra külsőképpen szükségesek: úgy-mint ételt, italt, ruházatot, nyugodalmas szállást, jó egészséget, békességet, és ezekkel egyetemben minden testi jókat.¹⁴

A kötetben több helyen akad példa a hitvitákkal rokon polémiára is, amikor az ellenkező nézetek egyszerű elmarasztalása mellett érvelésre is sor kerül. A nyolcadik prédikációban, a harmadik kérés tárgyalása során Margitai ismerteti az ég és a föld értelmezése körüli vitákat. Ezt azért tartja szükségesnek, mert „az Írás magyarázó Doctorok ezt a két czikkelyt nem mind egy aránt magyarázzák”. Jól elkülönített *Ellen-vetés* belső alcímmel tér ki a korábban kifejtettekkel ellenkező véleményekre, amit az ellenvetés cáfolata követ.

A „kenyér” lehetséges jelentéseivel kapcsolatban ugyancsak *Ellen-vetés*ben kerül sor az ellenkező vélemények cáfolatára, görög nyelvészeti fejtegetések segítségével. Vita tárgya az is, hogy kell-e „ilyen szorgalmasan kérnünk az kenyeret”, hiszen Krisztus Urunk anélkül is gondoskodik rólunk. Újabb *Ellen-vetés*ben olvashatjuk az érvek szembeállítását. Más helyeken is előfordulnak újabb *Ellen-vetések*, sőt *Más ellen-vetés* is.

A tizenharmadik prédikációban a záró résszel („Mert tized az Ország, az hatalom és az dicsőség, mind örökké. Amen.”) kapcsolatban vitatott, hogy az vajon része-e a *Miatyánknak*.

Az papisták erre azt felelik, hogy ezek az igék nem az könyörgéshez valók, hanem csak az közönséges szokásból jöttek be, és úgy ragasztattanak az könyörgéshez.¹⁵

Itt is felsorakoznak az érvek, ellenérvek és cáfolatok, ami természetesen a kálvinista álláspont igazolásával végződik. Retorikus szemléletre vall az az érv, amellyel a szerző az imádság „rendjére” hivatkozva tartja szükségesnek a szöveg lezárását:

[...] a könyörgésnek rendi is azt kívánnya, hogy az ide föl való kéréseket így summályuk be.¹⁶

13 Uo., C2r.

14 Uo., F4r.

15 Uo., H5r.

16 Uo., H5v.

A fentebb is idézett „be summálás” (= „conclusio”) mellett a „rend” kifejezést is bizvást tekinthetjük a magyar retorikai szaknyelv részének, ugyanis a magyar régiség elméleti megjegyzéseiben gyakori a retorikai értelemben használt „ordo” vagy „systhema” „rend” elnevezése.

Következő könyvében Margitai Péter a *Tízparancsolatot* magyarázza negyven prédikációban, mintegy 800 lap terjedelemben.¹⁷ Az egyes beszédek szerkezete hasonló az előzőekéhez. A munkában előfordulnak kritikátörténeti érdekű megjegyzések. A szerző az ajánlásban kitér a prédikációirodalom egyik alapvető kérdésére, a megcélzott közönségre, ami meghatározza a beszéd szerkezetét és stílusát. Hangsúlyozza, hogy a prédikációkat „az egy ügyű Híveknek épületekre” írta. Továbbá a *Miatyánk*-magyarázatban írottaknál nyomatékosabban utal az írásbeliség, a könyvnyomtatás hatékonyságára. Mint írja: a mondandót

rövid Praedicatiokban foglalván [...] szem eleiben bocsátottam, hogy így nem csak szájjal és nyelvemmel, hanem az én vékony értékem szerint kezemmel-is építsem az Úrnak lelki Szőlőjét.¹⁸

Az olvasónak szóló rövid bevezetőben visszatér arra, hogy „ez kitsin munka nem valami fönn-járó, hanem tsak amaz alaton elmékhez rendeltetett”.

A túlnyomórészt lelkeségi tartalom mellett akad néhány halvány retorikai jellegű utalás. A huszonegyedik prédikációban a harmadik parancsolatra tartozó ötödik „jószágos cselekedet” a könyörgés. A három megszívlelendő „dolog” közül a második érinti az imádság szerkezetét. Margitai előző könyvére hivatkozva a *Miatyánk* nyomán röviden összefoglalja, hogy a „kiváltképpen való könyörgés” során mi mindenért kell imádkoznunk.

Mely rövid kérésekben minemű lelki és testi jókat foglalt be Christus Urunk, másutt bővebben számláltam elő, tudni illik amikor az minden napi könyörgést magyaráztam. Annak okáért azokrul mostan bővebben nem szólok.¹⁹

A huszonötödik prédikációban a negyedik parancsolatra hét „drága keresztyéni jószágos cselekedet” tartozik. Az ötödik a „közönséges könyörgés”.

De mivelhogy oda fellyebb, az harmadik parancsolatnak magyarázattában szólottam az könyörgésről, mostan derék tractát arrul nem indítok, hanem csak azt lássuk megh: miért, hogy nem csak kiváltképpen, hanem ugyan közönségessen is kell könyörögnünk.²⁰

17 MARGITAI Péter, *Az Isten törvényének az Szent Írás szerint való magyarázattya* [...] (Debrecen: Lipsiai Rheda Pál, 1617), RMNY 1131.

18 Uo., B3r.

19 Uo., 185v.

20 Uo., 256 r.

Ennek „nagy sok szép okai” közül a nyelvhasználatot illeti „az idegen nyelven való könyörgés, mellyet egyebek nem értenek és te veled együtt Áment nem mondhatnak”. Margitai a kapcsolódó *Tanuságban* nem feledkezik el az ellenpéldáról: nyomatékositja, hogy azok is vétkeznek, akik „idegen nyelven könyörögnek, és az jelen valók nem értik, mint az Pápista papok. De mi ezeket ne kövessük, hanem serényen, igazán és értelmessen könyörögjünk.”

Kitekintve a következő korszakra: láthatjuk Margitai Péter köztes helyét Laskai Csókás Péter és a témában érintett későbbi hazai szerzők között. A 17. századi második felének egyházi retorikái egyre árnyaltabban fejtik ki a szövegalkotás szabályait. Medgyesi Pál imádság- és prédikációelmélete²¹ párhuzamos latin–magyar fejezeteket tartalmaz; az imádságelmélet „külön szakasztva”, önállóan is megjelent.²² Martonfalvi Tóth György a prédikáció,²³ Szilágyi Tönkö Márton az imádság és a prédikáció tudnivalóit latinul foglalta össze,²⁴ számos magyar szakkifejezést is alkalmazva.

4. Mikrofilológia és makroszint

Amint a példákban is kitűnik, az elhanyagolt források bemutatása alapvetően mikrofilológiai jellegűnek ígérkezik, mintegy „nyersanyagot” szolgáltatva a korszak irodalmi gondolkodásának alaposabb megismeréséhez. A sok apró adalék sorra vétele hozzájárulhat az összkép kialakításához. Hasonlóan a mozaikhoz: a majdani kép alkotóelemeit egyenként szemlélve színes kövecskéket látunk; ha azonban a darabkákat tervszerűen egymás mellé illesztjük, és valamiféle kötőanyagba ágyazzuk, kellő távolságból nézve összeáll a teljes kép. Ugyanígy, ha feltárjuk a kapcsolatokat az egyes adatok között, kirajzolódhatnak a kritikátörténeti érdekű mozzanatok sajátosságai, helyük a megelőző és a következő korszakokhoz viszonyítva. Ha a tapasztalt jelenségeket elhelyezzük a korszak elméleti gondolkodásának kontextusában – mint a mozaikszemcséket a kötőanyagban –, első megközelítésben is felderenghetnek a kapcsolatok az európai humanizmus meghatározó szellemi áramlataival. A források pontos ismeretében lehetőség nyílik magasabb szintű általánosításra is: a tágabb összefüggések kiterjeszthetők az egyes szakterületek tudományelméleti pozíciójára, mentalitástörténeti, teológiai, filozófiai meghatározottságukra. Az elméleti követelményrendszer és az irodalmi gyakorlat összevetése ugyancsak sok mindent elárulhat a két terület viszonyáról, egymásra hatásáról. Mindezek figyelembevételével beszélhető el a régiség kritikátörténete „makroszinten”, sok szempontot magába foglaló teljességében. Ez azonban már nem lehet egyetlen monográfia feladata, sokkal inkább a további kutatásoktól várható.

21 MEDGYESI Pál, *Doce nos orare, quin et praedicare* [...] (Bártfa: Klöss junior, 1650), RMNY 2310.

22 MEDGYESI Pál, *Abba atya, avagy könyörgésnek lelke* [...] (Várad: Szenci Kertész Ábrahám, 1650), RMNY 2352.

23 MARTONFALVI TÓTH György, *Ars concionandi Amesiana* [...] (Debrecen: Karancsi György, 1656), RMNY 3275.

24 SZILÁGYI TÖNKÖ Márton, *Biga pastoralis* [...] (Debrecen: Töltesi István, 1684), RMK I. 1536.

FÜGGELÉK

Magyar vonatkozású kritikátörténeti érdekű források tudományterületenként
1580–1630²⁵

Grammatika-poétika

Nyelvtanok

Külföldi szerzők grammatikái

Aelii Donati [...] methodus [...] per Leonhartum Culmannum [...] denuo revisa et diligenter recognita per Gregorium Molnar. Kolozsvár: Heltai, 1581. RMNY 489.

Aelii Donati [...] methodus [...] per Leonhardum Culmannum [...] denuo revisa et diligenter recognita per Gregorium Molnar. Kolozsvár: Heltai, 1583. RMNY 527.

Aelii Donati [...] methodus [...] per Leonhardum Culmannum [...] denuo revisa et diligenter recognita per Gregorium Molnar. Kolozsvár: Heltai, 1591–1600. RMNY 761.

Aelii Donati [...] methodus [...] per Leonhardum Culmannum [...] denuo revisa et diligenter recognita per Gregorium Molnar. Kolozsvár: Heltai, 1600. RMNY 866.

GUARINUS, Veronensis, SCHWEHER, Christophorus. *Carmina de polysemis [...]*. Kolozsvár: Heltai, 1588. RMNY 612.

LUDOVICUS, Laurentius. *Compendium etymologiae et syntaxis [...]*. Bártfa: Klösz, 1597. RMNY 794.

ANDREADES, Michael. *Tyrocinium artis grammatices [...]*. Keresztúr: Manlius, 1601. Töredékek. RMNY 875A.

LAURENTIUS, Benedictus. *Grammaticae Bohemicae [...] libri duo [...]*. Prága: Ottmar, 1603. RMK III. 1003.

Compendium grammaticae Latinae majus Philippi Melanchtonis [...]. Lőcse: Schultz, 1619. RMNY 1190.

Compendium grammaticae Latinae Philippi Melanchtonis minus [...]. Lőcse: Schultz, 1619. RMNY 1191.

P. Rami Veromandui Grammatica Latina [...] opera et studio Andreae Andricii. Lőcse: Schultz, 1622. RMNY 1276.

RAMUS, Petrus. *Grammaticae Latinae rudimenta [...]*. Lőcse: Schultz, 1622. RMNY 1277.

25 Az összeállítás alapja az RMK és az RMNY. Elképzelhető, hogy az újabb könyvészeti kutatások során további tételek is előkerülhetnek. Az alábbiakban erre példák Fegyverneki Izsák *Enchiridionjának* további kiadásai, amelyekről az RMK III. nem tudott: két londoni (1588, 1591) és egy bázeli (1600) edíció.

Magyar szerkesztésű grammatikák

*MOLNÁR Gergely. *Elementa grammaticae Latinae* [...]. Szeben: Fabricius [?], 1575–1601. Feltételezhető. RMNY 621.

MOLNÁR Gergely. *Elementa grammaticae Latinae* [...]. Kolozsvár: Heltai, 1577–1602. RMNY 628.

MOLNÁR Gergely. *Elementa grammaticae Latinae* [...]. Debrecen: Rheda, 1602. RMNY 887.

MOLNÁR Gergely. *Elementa grammaticae Latinae* [...]. Debrecen: Rheda, 1613. RMNY 1049.

MOLNÁR Gergely. *Elementa grammaticae Latinae* [...]. Gyulafehérvár: typ. principis, 1624–1630. Töredék. RMNY 1387.

KÁROLYI Péter. *Elementa Graecae grammatices* [...]. Kolozsvár: Heltai, 1567. Nincs példány. RMNY 235.

*KÁROLYI Péter. *Elementa Graecae grammatices* [...]. Kolozsvár: Heltai, 1567–1592. Feltételezhető. RMNY 439A.

KÁROLYI Péter. *Elementa Graecae grammatices* [...]. Kolozsvár: Heltai, 1592. RMNY 691.

KÁROLYI Péter. *Elementa Graecae grammatices* [...]. Debrecen: Rheda, 1607. RMNY 959.

KÁROLYI Péter. *Elementa Graecae grammatices* [...]. Szeben: Fiebick, 1622. RMNY 1282.

WAGNER, Valentin. *Compendium grammaticae Graecae* [...]. Brassó: Wagner, 1549. Nincs példány. RMNY 76.

WAGNER, Valentin. *Compendium grammaticae Graecae* [...]. Brassó: Wagner, 1569. RMNY 262.

WAGNER, Valentin. *Compendium grammaticae Graecae* [...]. Brassó: Wolfgang, 1630. Nincs példány. RMNY 1456.

SZENCI MOLNÁR Albert. *Novae grammaticae Ungaricae* [...] *libri duo*. Hanau: Villerianus, 1610. RMNY 995.

Szótárak

Külföldi többnyelvű szótárak

CALEPINUS, Ambrosius. *Dictionarium decem linguarum* [...]. Lyon: Michel, 1585. RMNY 569.

CALEPINUS, Ambrosius. *Dictionarium decem linguarum* [...]. Lyon: Michel, 1586. RMNY 588.

*CALEPINUS, Ambrosius. *Dictionarium decem linguarum* [...]. Lyon: Michel, 1587 [?] Feltételezhető. RMNY 597.

CALEPINUS, Ambrosius. *Dictionarium decem linguarum* [...]. Lyon: [?], 1588. RMNY 616.

CALEPINUS, Ambrosius. *Dictionarium undecim linguarum* [...]. Bázél: Henricpetri, 1590. RMNY 638.

CALEPINUS, Ambrosius. *Dictionarium decem linguarum* [...]. Lyon: [?], 1594. RMNY 745.

CALEPINUS, Ambrosius. *Dictionarium undecim linguarum* [...]. Bázél: Henricpetri, 1598. RMNY 829.

- CALEPINUS, Ambrosius. *Dictionarium decem linguarum* [...]. Lyon: [?], 1598. RMNY 836A.
- CALEPINUS, Ambrosius. *Dictionarium undecim linguarum* [...]. Bázél: Henricpetri, 1605. RMNY 925.
- CALEPINUS, Ambrosius. *Dictionarium undecim linguarum* [...]. Bázél: Henricpetri, 1616. RMNY 1101.
- CALEPINUS, Ambrosius. *Dictionarium undecim linguarum* [...]. Bázél: Henricpetri, 1627. RMNY 1375.
- VERANTIUS, Faustus. *Dictionarium quinque [...] linguarum* [...]. Velence: Moretus, 1595. RMNY 767.
- MEGISER, Hieronymus. *Thesaurus polyglottus vel dictionarium multilingue* [...]. Majna-Frankfurt: [?], 1603. RMNY 899.
- LODERECKER, Peter. *Dictionarium septem diversarum linguarum* [...]. Prága: Ottmar, 1605. RMNY 937.
- HENISCH, Georg. *Thesaurus linguae et sapientiae Germanicae* [...]. Augsburg: Frank, 1616. RMNY 1094.

Egyéb többnyelvű összeállítások

- CLUSIUS, Carolus. *Stirpium nomenclator Pannonius*. Németújvár: Manlius, 1583. RMNY 536.
- CLUSIUS, Carolus. *Stirpium nomenclator Pannonius*. Antwerpen: Plantin, 1583. RMNY 538.
- [Pseudo-] CICERO, Marcus Tullius. *Ad Lucium Veturium synonymorum liber*. Kolozsvár: Heltai, 1589. RMNY 626.
- BEYTHE István. *Fives könyv*. Németújvár: Manlius, 1595. RMNY 766.

Magyar szerkesztésű szójegyzékek, szótárak

- SZIKSZAI FABRICIUS Balázs. *Nomenclatura [...] Latino–Ungaricum* [...]. Debrecen: Csáktornyai, 1590. RMNY 642.
- SZIKSZAI FABRICIUS Balázs. *Nomenclatura [...] Latino–Ungaricum* [...]. Bártfa: Gutgesell, 1592. RMNY 677A.
- *SZIKSZAI FABRICIUS Balázs. *Nomenclatura [...] Latino–Ungaricum* [...]. Debrecen: Csáktornyai, 1592. Feltételezhető. RMNY 682.
- SZIKSZAI FABRICIUS Balázs. *Nomenclatura [...] Latino–Ungaricum* [...]. Debrecen: Csáktornyai, 1593. RMNY 718.
- SZIKSZAI FABRICIUS Balázs. *Nomenclatura [...] Latino–Ungaricum [...] cum indice duplici opera Emerici A. Ujfalvi*. Debrecen: Rheda. 1597. RMNY 802.
- SZIKSZAI FABRICIUS Balázs. *Nomenclatura [...] Latino–Ungaricum [...] cui nunc denuo adiecimus idioma Germanicum* [...]. Sárvár: Manlius, 1602. RMNY 891.
- SZIKSZAI FABRICIUS Balázs. *Nomenclatura [...] Latino–Ungaricum [...] cui nunc denuo adiecimus idioma Germanicum* [...]. Bártfa: Klösz, 1616. Töredék. RMNY 1099.

SZIKSZAI FABRICIUS Balázs. *Nomenclatura [...] Latino–Ungaricum [...] cum indice duplici opera Emerici A. Sz. Ujfalvi*. Debrecen: Rheda, 1619. RMNY 1177.

SZIKSZAI FABRICIUS Balázs. *Dictionarium quatuor linguarum [...]*. Bécs: Gelbhaar, 1629. RMNY 1423.

SZIKSZAI FABRICIUS Balázs. *Nomenclatura [...] Latino–Germanicum [...] Nunc denuo adiectum idioma Hungaricum [...]*. Szeben: Pistorius, 1629. RMNY 1451.

SZIKSZAI FABRICIUS Balázs. *Nomenclatura [...] Latino–Ungaricum [...] Nunc denuo edita, revisa, aucta et diligenter emendata [...]*. Bártfa: Klösz, 1630. RMNY 1453.

SZENCI MOLNÁR Albert. *Dictionarium Latinoungaricum [...] Item viceversa Dictionarium Ungaricolatinum [...]*. Nürnberg: Hutter, 1604. RMNY 919.

SZENCI MOLNÁR Albert. *Lexicon Latino–Graeco–Hungaricum [...] Item dictiones Ungaricae [...] Latine conversae [...]*. Hanau: Viller, 1611. RMNY 1012.

SZENCI MOLNÁR Albert. *Lexicon Latino–Graeco–Hungaricum [...] Item Dictionarium Ungarico–Latinum [...]*. Heidelberg: Geyder, 1621. RMNY 1239.

Egyéb, a nyelvekhez, nyelvgyakorláshoz kapcsolódó kiadványok

FRISCHLIN, Nikodemus. *De ratione instituendi puerum [...]*. Németújvár: Manlius, 1584. RMNY 555.

HENISCH, Georg. *Poemata Hesiodi Ascraei [...]*. Bazel: Oporinus, 1574. RMK III. 638.

HENISCH, Georg. *Hesiodus Graecolatinus [...] ex quibus ratio cum fructu legendi explicandive authorem quaemve demonstratur [...]*. Bazel: Oporinus, 1580. RMK III. 690.

HEYDEN, Sebald. *Puerilium colloquiorum formulae [...]*. Debrecen: Csáktornyai, 1591. RMNY 658.

HEYDEN, Sebald. *Puerilium colloquiorum formulae [...]*. Debrecen: Rheda, 1596. Elveszett. RMNY 776.

[ÚJFALVI Imre.] *Admonitiones de ratione discendi [...]*. Debrecen: Rheda, 1596–1599. RMNY 803.

BARANYAI DECSI János. *Adagiorum Graecolatinoungaricorum chiliades quinque [...]*. Bártfa: Klösz, 1598. RMNY 815.

[PÉCSELI KIRÁLY Imre.] *Abecedarium Latino–Hungaricum [...]*. Pápa: Bernhard, 1630. RMNY 1484.

Prozódiai kézikönyvek

KÓRODI BEDŐ Dániel. *Sylloge praeceptorum prosodiae brevissima methodo concinnata [...]*. Heidelberg: Lancelot, 1616. RMK III. 1172.

[ALVAREZ, Emanuel, PREIEL, Jakob.] *Prosodia seu [...] de syllabarum dimensione [...]. De pedibus et carminibus [dimensione]*. Kolozsvár: Heltai, 1619. RMNY 1189.

Retorika

Módszeres retorikai összefoglalók

HENISCH, Georg. *Praeceptionum Rhetoricarum libri V* [...]. Augsburg: Manger, 1593. RMK III. 831.

HENISCH, Georg. *Praeceptionum Rhetoricarum tabulis comprehensarum liber unus* [...]. Augsburg: Franck, 1613. RMK III. 5903.

PÉCSÉLI KIRÁLY Imre. *Isagoges Rhetoricae libri duo* [...]. Oppenheim: Galler, 1612. RMK III. 1112.

Retorikai tanulmányokat segítő szövegek, auktorkiadások

CICERO, Marcus Tullius. *Epistolarum libri tres* [...]. Kolozsvár: Heltai, 1581. RMNY 488.

CICERO, Marcus Tullius. *Epistolarum libri quatuor* [...]. Szeben: Fabricius, 1594. Töredékes. RMNY 754.

Egyéb retorikai vonatkozású munkák

FEGYVERNEKI Izsák. *Enchiridion locorum communium Theologicorum* [...]. Bázél: Waldkirch, 1586. RMK III. 745.

FEGYVERNEKI Izsák. *Enchiridion locorum communium Theologicorum* [...] *recognitum, auctum*. London: Bishop, 1588.

FEGYVERNEKI Izsák. *Enchiridii locorum communium Theologicorum* [...] *editio secunda, priore melior*. Bázél: Waldkirch, 1589. RMK III. 787.

FEGYVERNEKI Izsák. *Enchiridion locorum communium Theologicorum* [...]. London: Bishop. 1591.

FEGYVERNEKI Izsák. *Enchiridii locorum communium Theologicorum* [...] *edito tertia*. Bázél: Waldkirch, 1595. RMK III. 846.

FEGYVERNEKI Izsák. *Enchiridii locorum communium Theologicorum* [...] *edito tertia, prioribus auctior & emendatior*. Bázél: Waldkirch, 1595. RMK III. 847.

FEGYVERNEKI Izsák. *Enchiridii locorum communium Theologicorum* [...] *edito quarta*. Bázél: Waldkirch, 1600.

FEGYVERNEKI Izsák. *Thesaurus S. Scripturae* [...] *Nominum, Rerum, Exemplorum* [...] *prioribus editionibus auctior*. Genf: Gamonetus, 1608. RMK III. 1056.

FEGYVERNEKI Izsák. *Enchiridii locorum communium Theologicorum* [...] *edito quinta, diligenter recognita*. Bázél: [?], 1609 k. VD17 3:610679V.

FEGYVERNEKI Izsák. *Enchiridii locorum communium Theologicorum* [...] *edito sexta* [...] *auctior & emendatior*. Bázél: Waldkirch, 1610. RMK III. 1081.

FEGYVERNEKI Izsák. *Enchiridii locorum communium Theologicorum* [...] *edito nova* [...] *innumeris mendis* [...] *repurgata*. Bázél: König, 1628. RMK III. 1415.

Retorikai tárgyú disputáció

OMASZTA, Stephanus. *Disputatio prima de constitutione rhetoricae*. Prága: Sessius, 1615. RMK III. 1158.

Retorikai vonatkozású megjegyzéseket tartalmazó szövegekből

MARGITAI Péter. *Az mindennapi könyörgő imádságnak magyarázattya* [...]. Debrecen: Rheda, 1616. RMNY 1108.

MARGITAI Péter. *Az Isten törvényének az Szent Írás szerint való magyarázattya* [...]. Debrecen: Rheda, 1617. RMNY 1131.

URSINUS, Elias. *Laudatio funebris* [...] *Stanislai Thurzonis* [...]. Kassa: Schultz, 1626. RMNY 1364.

Logika

Módszeres logikai összefoglalók

HENISCH, Georg. *Institutionum dialecticarum libri septem* [...]. Augsburg: Manger, 1590. RMK III. 800.

FISCHER, Simon. *Dialectices praecepta* [...]. Kolozsvár: Heltai, 1599. Töredékek. RMNY 859.

BARTHOLINUS, Caspar. *Logicae peripateticae praecepta* [...]. Kassa: Moller, 1622. RMNY 1264.

SAXO, Matthaeus. *Privatum collegium logicum* [...]. Lőcse: Brewer, 1629. RMNY 1443.

Logikai tárgyú disputációk

HERMANN, Leonhard. *Disputatio septima. De principio proprietatibus* [...]. Odera-Frankfurt: Sciurianus, 1596. RMK III. 874.

HERMANN, Leonhard. *Aristotelis Analytici* [...] *Disputatio* [...]. Odera-Frankfurt: Sciurianus, 1596. RMK III. 875.

PRAETORIUS, David. *Disputatio logica de Categoria Qualitatis* [...]. Stettin: Müller, 1601. RMK III. 973.

GÖNCZI, Stephanus. *Prodromus disputationum logicarum* [...]. Wittenberg: Gormann, 1614. RMK III. 1133.

LOSSITS, Stephanus. *Disputatio logica decima tertia de argumenti dialectici inventione, et sede* [...]. Wittenberg: Gormann, 1614. RMK III. 1135.

PAULINUS, Daniel. *Disputatio logica sexta de interpretatione* [...]. Wittenberg: Gormann, 1614. RMK III. 1137.

BOCKH, Johannes Fridericus. *Collegii novi logici disputatio I. De philosophia* [...]. Wittenberg: Gormann, 1618. RMK III. 1231.

- HODIK, Daniel. *Collegii novi logici disputatio X. De demonstratione* [...]. Wittenberg: Gormann, 1618. RMK III. 1234.
- LANI, Zacharas. *Collegii novi logici disputatio V. De categoriis* [...]. Wittenberg: Gormann, 1618. RMK III. 1236.
- CZABANIUS, Michael. *Illustrium problematum logicarum disputatio extraordinaria tertia. De praedicabilibus is specie* [...]. Gdańsk: Hünefeld, 1619. RMK III. 1243.
- COCAVINUS, Samuel. *Disputationum logicarum extraordinaria libri tertii. Prima de syllogismo* [...]. Gdańsk: Rhetius, 1620. RMK III 1289.
- ALAUDA, Josephus. *Decas quaestionum partim metaphysicarum, partim logicarum* [...]. Wittenberg: Boreck, 1629. RMK III 1441.
- ALAUDA, Josephus. *Collegii logici disputatio VII. De forma argumentandi & discurrendi* [...]. Wittenberg: Haken, 1629. RMK III 1442.
- MAYER, Andreas. *Collegii logici disputatio III. De praedicamentis & postpraedicamentis* [...]. Wittenberg: Haken, 1629. RMK III 1445.
- PISCATOR, Gabriel. *Collegii logici disputatio II. De individuo & praedicabilibus* [...]. Wittenberg: Haken, 1629. RMK III 1447.

Egyéb logikai vonatkozású munka

- CSANAKI, Matthaeus. *Controversiae partim logicae & philosophicae, partim etiam theologicae* [...]. Leiden: Wourdan, 1625. RMK III. 1387.